

УДК 347.44

ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ ТА ІНСТИТУТ РАБСТВА У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

THE PRINCIPLE OF HUMANITY AND THE INSTITUTION OF SLAVERY IN ANCIENT ROME

Шаркова І.М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Стаття присвячена дослідженню правового принципу гуманізму в Стародавньому Римі. Проаналізовані підходи різних вчених щодо визначення давньоримського гуманізму та правового статусу рабів у Стародавньому Римі. Автор акцентує увагу на необхідності нової концепції рабства у Стародавньому Римі.

Ключові слова: давньоримський гуманізм, римське право, рабство, правовий статус.

Статья посвящена исследованию правового принципа гуманизма в Древнем Риме. Проанализированы подходы различных ученых относительно определения древнеримского гуманизма и правового статуса рабов в Древнем Риме. Автор акцентирует внимание на необходимости новой концепции рабства в Древнем Риме.

Ключевые слова: древнеримский гуманизм, римское право, рабство, правовой статус.

Article is devoted to the legal principle of humanity in ancient Rome. The approaches of various scientists to determine the Ancient Roman Humanism and legal status of a slave in ancient Rome are analysed. The author focuses on the need for a new concept of the slavery in ancient Rome.

Key words: ancient Roman humanism, roman law, slavery, legal status.

Постановка проблеми. У сучасній гуманітарній науці майже аксіоматичною є теза про те, що гуманізм як певна антропоцентрична світоглядна концепція є надбанням виключно епохи Ренесансу. Традиційно вважається, що ця «теорія людяності» формується в XIV ст. у Флоренції і згодом поширюється практично на всю тогочасну Європу. За мовчазною згодою вченої громади «не заведено» вести мову про гуманістичну спрямованість правосвідомості у «рабовласницькому» Римі. Апеляції ж італійських гуманістів XV-XVI ст. до численних «крилатих» інтенцій великого давньоримського гуманіста I ст. до н. е. Марка Туллія Цицерона пояснюються особливим науковим інтересом «відродженців» до поодиноких винятків, які лише підтверджують загальне людиноненависництво давньоримських рабовласників.

Давньоримський гуманізм чекає на своє системне історико-цивілістичне дослідження. Розпочати такий аналіз вбачається доцільним з неупередженого дослідження правового інституту рабства, який, з точки зору сучасної людини, є найбільш дискредитуючим щодо ідеології рабовласництва.

Стан дослідження. Питання історії рабства в стародавніх країнах, з огляду на нечисленність та розпорошеність інформації по першоджерелах, не можна вважати досконало вивченими. Трансформація, якої зазнала сучасна наукова думка, формування нових, незаідеологізованих підходів до вивчення зазначеної проблематики розширюють можливості наукового пошуку в цій сфері.

В західній історіографії найбільш серйозною спробою систематизації матеріалів щодо розвитку рабства вважається робота французького історика та політичного діяча А. Валлона (фр. Henri Alexandre Wallon;

1812–1904), «Histoire de l'esclavage dans l'antiquité» (три томне видання, що побачило світ у 1847 році і неодноразово перевидавалося також російською мовою як «История рабства в античном мире» [1, 3–14].

Питання рабовласницьких відносин комплексно досліджувалися знаними радянськими науковцями О. М. Штаерман (1914-1991), В. І. Кузіциним (1930-2013). Еволюція рабства в Стародавньому Римі та його розвиток у VIII-III ст. до н. е. вивчалися видатним російським дослідником античності Л. А. Єльницьким (1907-1979). У 2000 році побачила світ фундаментальна монографія російського історика-антикознавця Є. О. Чиглінцева «Античне рабство як історіографічна проблема», яка стала результатом -20-річної роботи автора. Традицію дослідження зазначених питань на історичному факультеті Московського державного університету продовжив М. В. Дурново, який в 2004 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Раб в Стародавньому Римі: керуючий і підприємець».

Слід наголосити, що рабовласницькі відносини вивчалася вищезазваними та іншими авторами насамперед в економічних, соціальних, культурних та ідеологічних аспектах, що підкреслює необхідність правового осмислення зазначених питань.

Виклад основного матеріалу. Про актуальність заявленої теми сигналізує те, що на фоні деякого загасання гуманістичної риторики в сучасному правовому дискурсі спостерігається повернення в нашому сучасному лексиконі таких напівзабутих слів, як «рабство» чи «піратство». Насторожує те, що за цими «мовними іграми» стоять рецидиви колись нібито остаточно «переможених» соціальних хвороб. Причому вживаються ці слова не в переносному сенсі як «рабське становище робітників» чи «відео-піратство», а у прямому, первіс-

ному їх значенні відносин, категорично заборонених сучасним національним законодавством та міжнародним правом. І промишляють такі «рецидивісти» не десь у високогірних аулах чи далекій Баб-ель-Мандебській протоці. Підзабуті кабальні відносини вже стукають у наші двері. Нині, на зламі тисячоліть, під пресом світової фінансової та економічної кризи майже синхронно в «кусюму цивілізованому світі» відбувається повзучий наступ на соціальні права, винаходяться нові модерністські форми закабалення безвольних «маленьких людей» – ажіатованих споживачів благ нового світового ладу, сумно схожого на безладдя. За таких умов звернення до античного досвіду морально-правової оцінки рабства вже не виглядає надуманою метушнею в кабінетно-академічній проблематиці, як це здавалося в другій половині ХХ ст.

У Стародавньому Римі рабство в різні періоди зазнало трансформації від патріархального в IV–III ст. до н. е., до класичного. З ростом воєнної активності та успішності Риму чисельність рабів збільшується і на межі III–II ст. до н. е. патріархальне рабство розвинулось у класичне з поступовим перетворенням натурально-господарських відносин на товарні. Сама наявність рабів у господаря стає питанням престижу в давньоримському суспільстві, впливає на соціальний статус всіх верств: і патриціанські верхівки, і вільних селян, які також використовували рабську працю на сільськогосподарських роботах. А тому слід визнати, що разом з ростом чисельності рабів зростає їх соціальна цінність.

У період класичного рабства формується правовий статус раба, чітке юридичне відмежування його від статусу вільних громадян.

При цьому римським юристам довелося розв'язувати серйозне етико-юридичне протиріччя, оскільки обмеження в правах, якого зазнавали раби в Стародавньому Римі, суперечило вимогам *jus naturale*. За висловом Ульпіана, «*Quod attinet ad jus civile, servi pronullishabentur; non tamenet jure naturali, quia quod ad jus naturale attinet, omnes homines aequales sunt*» – «що стосується цивільного права, то в ньому раби не є суб'єктами прав, проте не так по природному праву, адже що стосується природного права, то тут всі люди рівні» (D. 50. 18).

Розв'язання цього протиріччя привело до виникнення так званого *favor libertatis*, принципу, згідно з яким при неможливості винесення однозначного судового рішення стосовно статусу раба, перевага віддавалася свободі. Наприклад, якщо раб мав отримати свободу за виконання якоїсь умови, а виконати йому цю умову заважали, він все одно отримав свободу, або якщо спадкоємець приховував заповіт, за яким раб звільнявся, раб міг подати на нього до суду, хоча взагалі раб з господарем судитися не міг.

Однак переломним кроком у напрямку гуманізації становища раба слід вважати не християнізацію римського світу, а диференціацію божого права (*ius divini*) та людського права (*ius humanis*).

Для божого права всі люди були рівні, однак не за життя, а саме після смерті. Так, наприклад, місце поховання на приватній ділянці землі виводилося з торгового обороту і потрапляло під юрисдикцію божого права, незважаючи на те, хто був там похований – вільна людина чи раб.

Поділ осіб на рабів та вільних стає актуальним лише в людському праві. Водночас норми, які закріплювали рабський статус особи, не були абсолютно позбавлені гуманістичності, про що свідчить багато приписів.

По-перше, образа, завдана рабу, розглядалася як *iniuria*, тобто ганебний вчинок, що мав певні правові наслідки [2, с. 114]. При цьому раб, який звертався по допомогу до імператора через те, що власник поводився з ним більш жорстоко, ніж цього вимагала справедливність, або йому було завдано ганебних образ, не віддавався під владу колишнього господаря (Ulp. D. 1. 6. 2) [3, с. 124-125].

По-друге, про гуманізм морально-правових правил, що панували в Стародавньому Римі, свідчить той факт, що за часів принципату, не порушуючи загального принципу, згідно з яким дитина, народжена рабинею, має статус раба, було запроваджено наступне. Вільнонародженою (*ingenuus*) вважалася дитина тієї жінки, яка хоча б на короткий проміжок часу між зачаттям і народженням ставала вільною. Таке правило встановлювалося відповідно до згаданого вище принципу «сприяння свободі» (*favor libertatis*). До всіх людей застосовувався інтердикт: нікому не можна заборонити сприяти свободі (Ulp. 43.29.3.9) [4, с. 440-441].

До таких прикладів прояву гуманізму можна віднести також спеціальну пільгу для квіритів (*ius postliminii*), відповідно до якої особа, що повернулася з полону, відновлювалася у юридичному статусі, в якому вона була до полону, і особливу фікцію (*fictio legis Corneliae*), за якої вважалось, що римлянин, загиблий у полоні, лишився життя в ту саму мить, коли потрапив до рук ворога [2, с. 116]. Тобто вбачалося, що в юридичному сенсі він не встигав стати рабом.

По-третє, істотним підтвердженням магістральної тенденції до гуманізації римського права є те, що приватне право категорично заперечувало визнання дітей, народжених рабинею (*partus ancillae*) плодами [2, с. 56]. Тобто жінка, навіть якщо вона була рабинею, не прирівнювалася до самиці домашньої худоби і здатність народжувати дитину аж ніяк не розглядалось речовою властивістю приносити плоди (*fructus*) [5, с. 56].

Найбільш послідовно, на наш погляд, гуманістична мораль обґрунтовує правовий статус вільновідпущеного (*libertus*). Вільновідпущений, який приймав родові і особисте ім'я патрона, зобов'язаний був виказувати йому повагу та підкорятися (*obsequium et reverentia*), а також не мав права вчиняти щодо свого патрона позовів безчестя. Порушення моральних приписів, які можна було розцінити як кричущу невдячність, тягли за собою його повернення у становище рабства (*revocatio in servitum*). Своєю чергою, певні дії патрона, як, наприклад, несправедливе обвинувачення вільновідпущеного, або відмова від його утримання, могли мати наслідком втрату права на патронат [2, с. 121].

Інтереси торгового обороту змусили «лібералізувати» й економічне становище рабів. Так, раніше за договором найму послуг (*locatio-conductio operarum*) виконувалися послуги, які зазвичай надавалися виключно рабами. Брати плату за це вважалось ганебним для вільної людини. Згодом, коли стала визнаватися цінність рабської праці не тільки фізичного, а й розумового характеру (лікарі, вчителі, філософи тощо), був запроваджений принципово новий інститут договорів про винагороду (*honorarium*).

Згодом рабам дозволяється обзавестися сім'єю, мати *peculium* – майно, передане главою сімейства (*pater familias*) синові або рабові в управління. Це майно завжди могло бути витребуване назад і управляючі ним особи не могли вчиняти жодних дій щодо відчуження цього майна (заповіту, дарування). Однак раб міг розраховувати на частину прибутку від пекулію, що виявлялося дієвим стиму-

лом для його кращої роботи, адже в перспективі існувала реальна можливість «самовикupu» з рабства.

Раби отримували від господарів повноваження управляючих і ефективно діяли у цьому статусі в різних сферах – торгівлі, судноплавстві (*magisternavis* – керуючий кораблем), укладаючи в процесі управління цим майном власника різні угоди.

Ще більшу свободу дій отримували раби, що самостійно вели справу, здійснюючи, наприклад, торговельні операції з товарами, які входили до складу наданого їм пекулія. Такі раби можуть вважатися давньоримськими рабами-підприємцями.

Дослідники вказують на існування в Римі можливості для вільної людини відпрацьовувати борг кредиторів в статусі раба [3, с. 273]. При цьому, у випадку необхідності відшкодування витрат третью особу по захисту важливих інтересів такого *bonafide homo liberservit*, давався спеціальний позов про ведення справ без доручення (*negotiorum gestio*). Помпоній зазначає, що давався він окремо щодо майна належного господареві зі складу пекулія (*peculium*) і щодо майна, належного добросовісному рабу, незалежно від того, чи відомий був тому, хто вів справу (*gestor*), справжній статус підзахисного (D.3.5.5.9) [3, с. 373].

Під впливом християнських вчень суб'єктивізм та моральність давньоримського праворозуміння досягає свого апогею у так званому *benigna interpretatio* (доброзичливому тлумаченні) норм права [6, с. 160], яке також переважно апелює не до автентичного змісту самих юридично оформлених приписів (задуму законодавця), а до суто моральних критеріїв суб'єкта правозастосування.

Так, у Дигестах Юстиніана Ульпіан повідомляє про те як Барбарій Філіп, про рабське становище якого нікому не було відомо, був призначений претором. Однак римський правознавець робить висновок про те, що буде більш людяним визнати всі його розпорядження чинними. І резюмує: «Римський народ міг надати роботу цю владу, і якби він знав, що ця людина – раб, то він зробив би її вільною» (D. 1.14. 3).

Таким чином, морально-психологічне, доброзичливе ставлення суб'єкта правозастосування до особи, стосовно якої певна норма застосовувалася, визначало самий юридичний зміст відповідної норми. Звісно, при всій сумнівності такого підходу з точки зору сучасних теорій правої інтерпретації та юридичної техніки йому не можна відмовити у послідовній гуманістичності.

Отже в межах такого праворозуміння право тлумачилося не заради абстрактної справедливості, а в тому сенсі, який був найбільш сприятливим для людини, заради якої це право, власне, й встановлювалося. Вбачалося, що будь-яке право встановлюється для людей (в інтересах людей) [5, с. 9]. Саме це і визначало поняття «доброзичливі рішення».

Висновки. Наведені приклади гуманістичності самих концептуальних основ римського праворозуміння свідчать про те, що гуманістична мораль у давньоримському суспільстві була головним ідейним витоком численних морально-правових регуляторів, які застосовувалися у римському приватному праві. У цьому світлі необхідно переглянути уявлення про інститут рабства в Стародавньому Римі, який нині залишається таким самим заідеологізованим, як за радянських часів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Валлон А. История рабства в античном мире / А. Валлон ; пер. с фр. С. П. Кондратьева ; под ред. А. В. Мишулина. – М. : Госполитиздат, 1941. – 661, [3] с.
2. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / Чезаре Санфилиппо ; под ред. Д. В. Дождева. – М. : БЕК, 2002. – 400 с.
3. Дигесты Юстиниана : [в 7 т.] / Перевод с латинского ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут. – Т. I. – 2002. – 584 с.
4. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2005. – Т. VII. Полутом 2. – 564 с.
5. Гайдунін О. О. Римське приватне право : автодидактичний комплекс / Олександр Олександрович Гайдунін. – К. : ППП, 2003. – 115 с.
6. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.